

Panińskie ochędóstwo

Anna Penkała

Panięńskie ochędóstwo

Kwestie posagowe
i wienne w małżeństwach
szlachty województwa
krakowskiego
w czasach saskich

© Copyright by Anna Penkała
Kraków 2016

ISBN 978-83-65705-20-4

Recenzja:
prof. dr hab. Cezary Kukło
prof. dr hab. Dorota Żołądź-Strzelczyk

Redakcja: Piotr Budny
Korekta: Elżbieta Krok
Projekt okładki i skład: Joanna Bizior
Indeks: Monika Hryniewicka

Na okładce wykorzystano grafikę autorstwa Louisa Marina Bonneta
(na podstawie rysunku François Bouchera), ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie

Publikacja wydana ze środków Uniwersytetu Pedagogicznego
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner
al. Daszyńskiego 21/13
31-537 Kraków
tel. 12 628 05 12
e-mail: office@libron.pl
www.libron.pl

Spis treści

Wprowadzenie	7
I. Prawne i majątkowe aspekty zawierania małżeństw przez szlachtę w dawnej Rzeczypospolitej	39
1.1. Prawo kościelne	41
1.2. Świeckie prawo małżeńskie w dawnej Rzeczypospolitej	50
1.2.1. Prawo koronne	55
1.2.2. Prawo litewskie	64
1.3. Wpływ pozycji prawnej na zapisy intercyz przedślubnych. Małżeństwa wdów, wdowców i osieroconych panien	71
1.4. Status społeczny i majątkowy rodzin szlacheckich. Różnorodność priorytetów i celów	93
1.5. Deklaracje umów dożywocia	116
1.6. Konsekwencje prawne przedślubnych regulacji majątkowych	124
2. „Wzajemny kontrakt i w niczym nieodmienione postanowienie”. Intercyzy przedślubne szlachty krakowskiej na tle innych szlacheckich kontraktów małżeńskich	153
2.1. Między modelem a tradycją. Zasady sporządzania intercyz przedślubnych	155
2.2. Specyfika umów przedślubnych szlachty krakowskiej	159
2.2.1. Charakterystyka nupturientów	170
2.2.2. „Potwierdzając wolę córki swej”. Strony zawierające kontrakt przedślubny	178
2.3. Postanowienia intercyz przedślubnych	193
2.3.1. Uposażenia szlachcianek – zasady prawne i zwyczajowe kontra praktyka	193
2.3.2. Posagi w formie wypłat pieniężnych	203
2.3.3. Majątek nieruchomy jako forma wypłaty posagu	209
2.3.4. Majątek ruchomy	221
2.3.5. Problemy z wyznaczeniem posagu	223
2.4. Posagi dla panien wstępujących do klasztoru	230

2.5. Zapisy wiana i oprawa posagu	235
2.6. Finalizacja umów przedślubnych – zawarcie małżeństwa	266
3. Wyprawy panieńskie. Zapisy dla szlachcianek z województwa krakowskiego na tle innych osiemnastowiecznych rejestrów ślubnych z terenu Rzeczypospolitej	273
3.1. Kosztowności	287
3.1.1. Klejnoty i biżuteria	289
3.2. Suknie	298
3.2.1. Tkaniny i barwy sukien. Między Orientem a Okcydentem	300
3.2.2. Kroje i zdobienia sukien	306
3.3. Pozostała garderoba	317
3.3.1. Okrycia wierzchnie	317
3.3.2. Nakrycia głowy	321
3.3.3. Intymne elementy ubioru	325
3.3.4. Elementy dopełniające strój	330
3.4. Przedmioty codziennego użytku	336
3.4.1. Zastawa stołowa	336
3.4.2. Meble i elementy wyposażenia wnętrz	341
3.4.3. Przedmioty kobiece	351
3.4.4. Przedmioty gospodarskie	355
3.4.5. Inwentarz żywy	356
3.4.6. Towary prestiżowe i luksusowe	359
3.5. Proweniencja i wartość panieńskich wypraw	362
Podsumowanie	375
Aneks	381
Wykaz skrótów	387
Bibliografia	389
Indeks nazwisk	411

Wprowadzenie

Postulat szerszego spojrzenia na historię społeczną oraz uwzględnienie roli, jaką odgrywały w niej kobiety, zaakcentowany przez Natalie Zemon Davis, wyznaczył historykom szereg nowych zadań. Podstawowym z nich jest analizowanie „istoty ludzkiej” w szerokim kontekście, co ma stanowić fundament badań w zakresie historii społeczno-kulturowej¹. W ten nurt doskonale wpisuje się analiza związków małżeńskich, będących jednym z kluczowych momentów wyznaczających rytm życia w dawnym społeczeństwie polskim. Szczególne znaczenie ma problematyka zawierania małżeństw przez średnią szlachtę, gdyż pomimo ogromu zachowanych źródeł rękopiśmiennych stanowi ona nadal zagadnienie wymagające gruntownych studiów. Wśród imponującej ilości materiałów pozostałych po działalności sądów grodzkich i ziemskich znajdują się dokumenty nieanalizowane do tej pory przez badaczy, które pozwalają na zweryfikowanie i wzbogacenie wcześniejszych ustaleń dotyczących wskazanej problematyki. Dotychczasowy obraz szlacheckich małżeństw, oparty w głównej mierze na analizie źródeł odnoszących się do magnaterii i zamożnej szlachty, trudno uznać za wystarczający. Istnieją bowiem wyraźne luki w zakresie poznania finansowych możliwości uposażania kobiet, szczególnie z kręgów średniej i ubogiej szlachty, a także czynników determinujących zakres i wysokość przedślubnych deklaracji czy wreszcie rzeczywistej wykonalności małżeńskich kontraktów ślubnych. Chociaż powstała już obszerna literatura przedmiotu poruszająca tematykę roli kobiety w społeczeństwie staropolskim, to jednak trzon prowadzonych do tej pory badań dotyczył głównie zagadnień natury społecznej i kulturowej. Badacze z powodzeniem podejmowali tematy odnoszące się do pozycji społecznej kobiet oraz ich działań na polu artystycznym, a także mecenatu, jaki sprawowały w epoce nowożytnej². W kręgu zainteresowań znajdowała się również kwestia

¹ N. Zemon Davis, *Beyond Evolution. Comparative History and Its Goals* [w:] *Świat historii. Prace z metodologii historii i historii historiografii dedykowane Jerzemu Topolskiemu z okazji siedemdziesięciolecia urodzin*, red. W. Wrzosek, Poznań 1998, s. 149–157.

² Ł. Charewiczowa, *Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów*, Poznań 2002; Z. Kucho-wicz, *Postawa wobec kobiety w kulturze szlacheckiej polskiego baroku* [w:] *Kobieta w kulturze*

uwarunkowań prawnych regulujących aspekty życia codziennego i bezpośrednio wpływających na pozycję społeczną kobiet³. Rozprawy te wpisują się w ogólnoeuropejski kierunek badań podejmujących tematykę historii życia prywatnego, ze szczególnym uwzględnieniem warunków życia rodziny, pozycji poszczególnych jej członków oraz zasad koligacenia się rodzin z warstw posiadających⁴.

i społeczeństwie, red. B. Jedynak, Lublin 1990, s. 7–50; A. Wyrobisz, *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „Przegląd Historyczny” [dalej: PH] 1992, t. LXXXIII, z. 3, s. 405–421; tenże, *Kobieta w społeczeństwie staropolskim: wzorce i rzeczywistość* [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Przemiany społeczne a model rodziny. Materiały sympozjum zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską*, t. 2, red. A. Żarnowska, Toruń 1995; A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995; D. Żołądź-Strzelczyk, „Żonka poczciwa” – poglądy Mikołaja Reja na rolę kobiety [w:] *Partnerka. Matka. Opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XV do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000; H. Dziechcińska, *Kobieta w życiu i literaturze XVI–XVII wieku*, Warszawa 2001; B. Popiołek, „Przyjaciół domowy, Żona moja Najmilsza...” – wizerunek kobiety w świetle staropolskich testamentów z XVII i XVIII wieku [w:] *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. I. Maciejowska, K. Stasiewicz, Olsztyn 2008, s. 282–293.

³ A. Głowacka, *Mieszkanki Wojnicza. Sytuacja kobiety w małym mieście w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” [dalej: KHKM] 2002, t. L, nr 2, s. 183–189; też, *Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 2010; J. Adamus, *O prawie dziedziczenia nieruchomości przez kobiety w najdawniejszym prawie polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” [dalej: CPH] 1959, t. II, nr I, s. 125–144; E. Dubas-Urwanowicz, *O prawie w świecie kobiet-szlachcianek w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku* [w:] *Kobieta i męczyzna, jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2015, s. 57–71; też, *Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 561–586.

⁴ G. H. Elder, *Family History and the Life Course*, „Journal of Family History” 1977, nr 2, s. 279–304; *Family forms in historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983; A. Fauve-Chamoux, *Marriage, Widowhood, and Divorce* [w:] *The History of the European Family*, red. D. I. Kertzer, M. Barbagli, t. I: *Family Life in Early Modern Times 1500–1789*, New Haven – London 2001, s. 221–256; J. L. Flandrin, *Historia rodziny*, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1998; *Household and Family in Past Time*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972; M. Mittemauer, R. Sieder, *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*, Oxford 1982; R. Sarti, *Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800*, New Haven – London 2002; O. Hufton, *The Prospect Before Her. A History of Women in Western Europe*, t. I: *1500–1800*, London 1997; I. Malinowska-Kwiatkowska, *Pozwolenie na małżeństwo w prawie francuskim XVI–XVIII stulecia*, Kraków 1993. Szerzej o relacjach rodzinnych i mechanizmach zawierania małżeństw przez zamożne „domy” europejskie – zob. P. Force,

Istotne jest odniesienie wskazanych zagadnień do sytuacji panującej wówczas w Rzeczypospolitej. Badacze już wcześniej zwracali uwagę na istniejące zależności między pozycją społeczną i prawną kobiet z rodzin szlacheckich a ich możliwościami działania, postępowania i decydowania o własnym losie i majątku⁵. Dokładna analiza sfery małżeństw szlacheckich, ze szczególnym naciskiem na moment ustalenia warunków ich zawarcia, pozwala ukazać wiele czynników, które decydowały o szlacheckim postępowaniu w tym zakresie. Wiele prac przybliżających tę tematykę powstało jeszcze przed II wojną światową i zawiera cenne do dziś ustalenia, przybliżające reguły prawa świeckiego i kościelnego, ze szczególnym odniesieniem do warunków zawierania małżeństw przez szlachtę⁶. W dotychczasowych publikacjach silny akcent kładziono też na status kobiety w dziejach nowożytnych, zależny od posiadanego przez nią majątku i obranej drogi życiowej. Kwestie prawne i materialne określające pozycję kobiety w rodzinie i społeczeństwie nowożytnym poruszyła już Maria Bogucka, publikując wiele pionierskich prac⁷. Wskazała ona na czynniki determinujące spojrzenie na kobietę w dobie nowożytnej i wyznaczyła szerokie perspektywy dla dalszych badań nad rzeczywistą sytuacją tytułowej „gorszej płci” w różnych okresach

Eighteenth-Century Matrimonial Strategies and Emigration to the Americas. The House of Berrio in La Bastide Clairence, „Annales HSS” 2013, t. 68, nr 1, s. 75–106. Na uniwersalne kryteria istotne w doborze partnerów w najbogatszej warstwie społeczeństwa zwracał też uwagę Nuno Gonçalo Monteiro – zob. N. G. Monteiro, *17th and 18th century Portuguese Nobilities in the European Context. A historiographical overview*, „e-Journal of Humanities Education” 2003, t. 1, nr 1, s. 8.

- ⁵ S. Bylina, W. Urban, *Kobiety staropolskie. Osiągnięcia historiograficzne i problemy badawcze*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1991, t. 9, s. 133–148; M. Koczerska, *Geneza, znaczenie i program dalszych badań nad kobietą i rodziną w średniowieczu i nowożytności* [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z. H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998, s. 7–17.
- ⁶ W. Abraham, *Dziewosłęb. Studium z dziejów pierwotnego prawa małżeńskiego w Polsce*, Lwów 1922; tenże, *Forma zawarcia zaręczyn i małżeństwa w najnowszym ustawodawstwie kościelnym*, Lwów 1909; tenże, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925; J. W. Bandtkie, *Rzecz o czwartym groszu siostrom i pozostałości ojczystej przez braci udzielanym*, „Pamiętnik Warszawski” 1815, t. 2, s. 3–40; A. Przeszkodziński, *Zasady praw dawnych polskich o spadkach*, Warszawa 1851; J. Rafacz, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925; tenże, *Dawne prawo sądowe polskie w zarysie*, Warszawa 1936.
- ⁷ Zob.: M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998; taż, *Kobieta w społeczeństwie XVI–XVII wieku* [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. A. Żarnowska, Gdańsk – Toruń 1995, t. 2, s. 3–15.

dziejowych. Podstawą rozważań nad pozycją kobiety w dobie nowożytnej stały się dla wielu autorów aspekty prawne określające pozycję kobiety niezamężnej, następnie żyjącej u boku małżonka, jak również owdowiałej. Wiele przygotowanych prac niejako naturalnie opierało się na tak przyjętym podziale, a charakterystyka sytuacji prawnej i społecznej kobiet w dobie nowożytnej dokonywana była najczęściej właśnie poprzez scharakteryzowanie pozycji społecznej panny, mężatki, wdowy czy mniszki⁸. Nowe spojrzenie na postać kobiety przez pryzmat jej aktywności, możliwości finansowych, realnej pozycji, a także zakresu realizowanych przedsięwzięć stanowiła praca Bożeny Popiołek, skupiająca się na okresie władania na tronie polskim pierwszego z Wettinów⁹. Nakreślone przez tę badaczkę postulaty naukowe, wskazujące na konieczność szerszego spojrzenia na rolę kobiet z rodzin szlacheckich w osiemnastowiecznym społeczeństwie, w dalszym ciągu nie tracą na aktualności¹⁰.

W przeciwieństwie do badań dotyczących ogólnej sfery obyczajowej oraz prawnej, które, jak wcześniej wspomniano, zostały już spopularyzowane na gruncie polskim, nadal niewiele rozpraw podejmuje problematykę panieńskiego ochędóstwa w epoce nowożytnej. Rozważania dotyczące wspomnianej tematyki

⁸ Zob.: K. Górecka, *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej*, Warszawa 2006; A. Jakuboszczak, *Panny i wdowy – w poszukiwaniu własnej przestrzeni. Losy osiemnastowiecznych szlachcianek z kręgu rodziny Działyńskich* [w:] *Kobieta i mężczyzna...*, dz. cyt., s. 295–305; J. Kuchta, *W godności i w cnoty dojrzałe – o wzorcu panny, żony i dobrego małżeństwa w literaturze okolicznościowej XVII–XVIII wieku*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*” 2011, folia 95, t. 10, s. 57–65; J. Pielas, *Wdowa-matka a kwestie majątkowe w rodzinach szlachty koronnej w XVII wieku* [w:] *Spółczesność staropolskie. Seria nowa*, t. 3: *Spółczesność a rodzina*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2011, s. 171–193; U. Sowina, *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności* [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska i A. Klonder, Warszawa 2002, s. 15–28; A. Karpiński, *Kobieta w mieście...*, dz. cyt.; A. Szymczakowa, *Pozycja kobiety w średniowiecznej Polsce* [w:] *Kobiety o kobietach. Studia i szkice. Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. W. Zawitkowska, Rzeszów 2010, s. 11–30; też, *Stan badań nad rodziną szlachecką późnego średniowiecza* [w:] *Genealogia. Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Pakulski, J. Wroniszewski, Toruń 2003, s. 75–94.

⁹ B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003.

¹⁰ Zob. A. Słaby, *Rządźdicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; U. Kicińska, *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Kraków 2014.

opierają się w dużej mierze na analizie pojedynczych zbiorów interczyk lub wybranych zapisków pochodzących z ksiąg grodzkich i ziemskich¹¹. Jak dotąd brakuje jednak kompleksowego opracowania tego zagadnienia. Najważniejsza z powstałych prac to pogłębiona analiza mechanizmów uposażania kobiet przez braci, dokonana przez Jacka Pielasa¹². Zwraca on szczególną uwagę na akta podziału dóbr wyznaczające pozycję majątkową kobiety. Jego ustalenia zaprzeczają dotychczas pokutującej w historiografii teorii, jakoby jedyne istotne dyspozycje dotyczące uposażenia kobiet mogli wydawać wyłącznie rodzice lub opiekunowie prawni. Co ważne, J. Pielas korzysta w swych badaniach w dużym stopniu z ksiąg grodzkich i ziemskich. Są to źródła niezwykle wartościowe, nadal jednak zbyt rzadko wykorzystywane przez historyków. Zachowane materiały mają szczególne znaczenie dla zrozumienia problematyki życia codziennego średniej szlachty i otwierają nowe możliwości badawcze.

Pomimo szerokiego zakresu zagadnień, jakie zostały już poddane analizie, konieczność podejmowania dalszych badań nad społeczeństwem staropolskim

¹¹ J. Kowalkowski, *Posag Anny Myślęckiej, żony Fabiana Kowalkowskiego, w świetle układu posłubnego z 1593 roku* [w:] *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. M. Górny, Poznań – Wrocław 1993, s. 95–106; J. Pielas, *Zabezpieczenie praw majątkowych Annie Stanisławskiej w intercyzie przedślubnej z 1669 roku*, „Almanach Historyczny” 2000, t. 2, s. 209–217; J. Kuchta, *Instytucja małżeństwa w świetle interczyk przedślubnych w okresie staropolskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2007, folia 43, t. 6, s. 65–75. Należy zaznaczyć, że ostatnia z wymienionych autorek nie ustrzegła się w swej pracy wielu pomyłek, skupiając się nadmiernie na schematycznych elementach przedślubnego aktu, błędnie traktując zapis o nieprzymuszaniu kobiety do jakichkolwiek zapisów jako element charakterystyczny wyłącznie dla magnackich interczyk przedślubnych czy wykazując incydentalność w wychwalaniu zalet kawalera bądź panny, zbiorowo traktowanych w szlacheckich intercyzach przedślubnych. Joanna Kuchta twierdziła też, że deklaracje sporządzenia wzajemnej umowy dożywocia znajdowały się „w każdej intercyzie”, co jednak nie znajduje potwierdzenia w obszerniejszym materiale źródłowym.

¹² J. Pielas, „*Divisiobonorum*”. *U podstaw majątkowego funkcjonowania rodziny szlacheckiej w XVII wieku* [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 91–106; tenże, *Majątek ziemski i ruchomy zamożnej szlachcianki w końcu XVI wieku. Przyczynek do dziejów wygasłej linii Tartłów herbu Topór* [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5, red. U. Oettingen, Kielce 2004, s. 307–331; tenże, *Majątkowe zabezpieczenie sióstr w szlacheckich działach spadkowych w Koronie w XVII wieku* [w:] *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – w średniowieczu i dobie staropolskiej*, red. K. Justyniarska-Chojak, S. Kornańska-Zimnicka, Warszawa 2012, s. 343–356.

jest nieustannie sygnalizowana w literaturze przedmiotu¹³. Istotną lukę stanowią problematyka sporządzania wypraw dla panien wydawanych za mąż oraz kwestie zapisów wiana i oprawy przekazanych posagów. Dyspozycje spisywane przed zawarciem małżeństwa miały bowiem kluczowy wpływ na majątkową i społeczną pozycję nowożeńców, określały mechanizmy zabezpieczające kobietę na wypadek śmierci męża oraz precyzowały liczne powinności umawiających się stron¹⁴. Zapisy ksiąg grodzkich dotyczące wspomnianych zagadnień stanowiły podstawę źródłową artykułu Mariusza Lubczyńskiego, poświęconego zawieraniu małżeństw przez szlachtę¹⁵. Autor postawił sobie za cel przeanalizowanie intercyz przedślubnych pod kątem pozycji majątkowej umawiających się stron, prawnych aspektów zawierania tego rodzaju umów oraz konsekwencji, jakie niosły one ze sobą. W swej pracy, ze względu na jej ograniczoną formę, badacz skupił się jednak prawie wyłącznie na wskazaniu elementów kluczowych dla samego aktu intercyzy. Wykazał też schematyczność układu tego rodzaju dokumentu, określił zasady reprezentacji nupturientów przez ich krewnych oraz zaznaczył zależność zapisów posagowych od stanu majątkowego umawiających się stron. Wskazany artykuł jest jedynie przyczynkiem do rozpoznania szerokiego zagadnienia badawczego, gdyż autor nie analizował dokładnie kwestii zależności kondycji majątkowej umawiających się stron od pełnionych przez szlachtę urzędów. Brakuje też kontekstu porównawczego, jaki można byłoby uzyskać, analizując intercyzy pochodzące z innych regionów Rzeczypospolitej lub nawet licznie zachowane kontrakty z akt rodzinnych. Wspomniane niedostatki nie umniejszają jednak faktu, iż autor zaproponował własną metodologię opracowania specyficznych aktów, jakimi są intercyzy przedślubne, wykorzystując między innymi metodę statystyczną do zobrazowania zaobserwowanych przemian.

¹³ J. Długosz, K. Stasiewicz, *Intercyza wiedeńska z 1667 roku. Nieznany fakt z biografii Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1988, t. 32, z. 10, s. 159–163; I. Frużyńska, *Intercyzy i transakcje ślubne rodziny Lubomirskich z lat 1704–1772 w zbiorach Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2005, t. 15, s. 175–185.

¹⁴ W odniesieniu do mieszczan badania takie podejmowała E. Danowska, „*Konkurując o dobrobyt przyjaźń*”. *Osiemnastowieczne intercyzy krakowskich mieszczan*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2000, nr 45, s. 43–73. Przedmiotem analizy była też struktura wiekowa i majątkowa mieszczan wstępujących w związki małżeńskie – zob. C. Kuklo, M. Kamecka, *Marriage Strategies in Poland. Social and Spatial Differences (16th–18th Centuries)*, „Historical Social Research” 2003, t. 28, nr 3, s. 29–43.

¹⁵ M. Lubczyński, *Zawieranie małżeństw przez szlachtę w świetle intercyz przedślubnych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich w latach 1680–1730* [w:] *Wesela, chrzciny, pogrzeby. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 137–155.

Odmienne problem zapisów przedślubnych czynionych przez najzamożniejsze warstwy szlacheckie ujęty został przez Katarzynę Sulej w szkicu poświęconym mariażom magnackim zawartym od XVI do XVIII wieku¹⁶. Autorka wykorzystała w swej pracy intercyzy ślubne zachowane w dokumentach radziwiłowskich przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. O ile wykorzystanie samych źródeł, analiza mechanizmów poprzedzających zawarcie związku i wykazanie głównych motywów decydujących o wyborze towarzysza życia nie budzą zastrzeżeń, o tyle już sposób doboru materiału źródłowego wydaje się w dużej mierze podyktowany jedynie zawartością podstawowego inwentarza. Autorka dokonuje wspólnej analizy intercyz spisanych od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku. Nie traktuje również wystarczająco krytycznie odmiennej specyfiki aktów sporządzonych około roku 1570, ich ograniczonej formy i schematyczności zapisów. Niewiele uwagi poświęca też zmieniającej się formie i roli intercyz w omawianym okresie. Wreszcie, co znamienne, wszystkie zebrane przez siebie źródła, niezależnie od okoliczności, czasu czy sposobu ich spisania, wykorzystuje do badań statystycznych. W efekcie uzyskuje obraz małżeństwa magnackiego (uwzględniając kondycję majątkową, liczbę dni od spisania aktu do zawarcia ślubu, stan cywilny małżonków oraz ich kondycję majątkową w momencie spisywania aktu), który trudno właściwie osadzić w chronologii omawianego okresu. Inne badania wskazują jednak, że nawet w przypadku zamożnych rodzin szlacheckich zakres zapisów i ich forma ulegały przemianom, choćby z uwagi na zmieniające się okoliczności polityczne i społeczne.

Podobną tematykę poddała analizie Marzena Liedke, której badania skupiły się na ukazaniu specyfiki małżeństw magnaterii litewskiej¹⁷. W niewielkim skrypcie badaczka prześledziła kwestie demograficzne, takie jak wiek nupturientów czy długość trwania małżeństwa, oraz ukazała dalsze życiowe wybory dokonywane przez wdowy. Ze względu na badaną grupę społeczeństwa staropolskiego wśród kluczowych czynników wykazanych jako motywy zawierania związków małżeńskich znalazły się względy polityczne oraz kwestie majątkowe i społeczne. Należy zaznaczyć, że materiał źródłowy stanowiący podstawę wskazanego artykułu pochodził głównie z XVI i XVII wieku. W wyniku analizy badaczka sformułowała nadal aktualne problemy badawcze dotyczące analizowania szlacheckich

¹⁶ K. Sulej, *Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych* [w:] *Spółczeństwo staropolskie...*, dz. cyt., s. 63–69.

¹⁷ M. Liedke, *Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze* [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 59–74.

mariaży w dobie nowożytnej i wyraziła trafny postulat kontynuowania badań porównawczych w tym zakresie.

W przeciwieństwie do badań odnoszących się do ogólnej sfery obyczajowej oraz prawnej, które, jak wspomniano, zostały mocno spopularyzowane, nadal w niewielu pracach podejmowano problematykę spisywania wypraw dla kobiet wychodzących za mąż. Luka badawcza jest tym wyraźniejsza, że długoletnią już tradycję mają rozważania nad pośmiertnymi spisami majątności, czego efektem jest wzrost liczby prac poświęconych standardowi życia szlacheckiego, opartych na spisach przedmiotów kultury materialnej¹⁸. Pomimo, jak wskazano, rosnącej popularności publikacji wykorzystujących różnorodne inwentarze ruchomości nie podejmowano do tej pory szerszej zakrojonej analizy specyficznego rodzaju źródła, jakim są panięńskie wyprawy. Dotychczasowe ustalenia dotyczące praktyki sporządzania rejestrów ślubnych opierają się w dużej mierze na analizie pojedynczych inwentarzy, w większości przygotowanych dla przedstawicieli zamożnej szlachty i magnaterii. Niezwykle rzadko natomiast zajmowano się do tej pory wyprawami uboższych szlachcianek, co w znacznej mierze wynikało z pomijania w badaniach tak istotnego źródła, jakim są księgi sądowe. Analiza rejestrów przedślubnych pojawiała się także w kontekście pogłębianych badań biograficznych, lecz traktowana była wyłącznie jako przyczynek do dalszych rozważań poświęconych wspomnianej tematyce. Do takich prac należy zaliczyć publikacje: Hanki Żerek-Kleszcz, dotyczącą spisu mobiliów należących do Zofii z Poniatowskich¹⁹, Leszka Kajzera, przybliżającą specyfikę siedemnastowiecznych

¹⁸ Zob. A. R. Chodyński, *Obyczajowość polska w świetle inwentarzy Czapskich herbu Leliwa z pierwszej połowy XVIII wieku*, KHKM 2003, t. LI, nr 2, s. 277–290; J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006; tenże, *Inwentarze wielmożnych i urodzonych. Konsumpcja szlachty wielkopolskiej w XVIII w.*, KHKM 2003, t. LI, nr 2, s. 261–276; D. Główką, *Ze studiów nad majątkiem ruchomym szlachcianek na przykładzie ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku* [w:] *Per mulierem...*, dz. cyt., s. 357–368. Te same zagadnienia w odniesieniu do mieszczan analizowali między innymi: A. Klonder, *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII w.*, Warszawa 2000; F. Leśniak, *Mieszczanek i mieszczan świat rzeczy drobnych zapisany w pośmiertnych inwentarzach ruchomości (XVI–XVIII wiek)* [w:] *Kobieta i mężczyzna...*, dz. cyt., s. 255–262; B. Baranowski, *Księgi miejskie z południowo-wschodniej Wielkopolski jako źródło do badań historii kultury materialnej XVI–XVIII w.*, KHKM 1954, nr 1–2, s. 189–196; J. Kwak, J. Kamińska-Kwak, *Ruchomości mieszczańskie w Rzeszowie i Przemysłu od schyłku XVI do końca XVIII stulecia*, KHKM 2004, t. LII, nr 1, s. 51–58.

¹⁹ H. Żerek-Kleszcz, *Perły kasztelanki. Inwentarz majątkowy Zofii z Poniatowskich* [w:] *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, red. M. Malinowski, Toruń 2002, s. 303–326.

posagów²⁰, czy też Jacka Wijaczki, poświęconą wyprawie ślubnej kasztelanki poznańskiej Anny Mycielskiej²¹. Wskazane prace stanowią wydania źródłowe i omawiają jedynie pojedyncze rejestry, brakuje więc w nich kontekstu porównawczego. Ich autorzy wyraźnie akcentują odmiennność tego rodzaju źródeł od innych zachowanych inwentarzy. Podejmują również kwestie przynależności, pochodzenia, a co najważniejsze – rzeczywistej wartości rzeczy ofiarowywanych kobiecie. Nie sposób pokusić się o wysnuwanie daleko idących wniosków na podstawie tak wąskiego materiału źródłowego. Wspomniane analizy nie wyczerpują zatem problemu, stawiają jednak ważne pytania badawcze, otwierające pole do poszerzonych badań w tym zakresie.

W nieco szerszym kontekście społecznym i materialnym problem ten został ujęty przez Teresę Zielińską w artykule dotyczącym wyposażenia kobiet w XVII i XVIII wieku²². Badaczka ta podkreśla, że spisy ruchomości miały istotne znaczenie praktyczne i prestiżowe. Pozwalały bowiem na uporządkowanie posiadanego czy też przekazywanego majątku, na jego oszacowanie, zapobieganie rozkradzeniu i uszczupleniu, pokazanie nie tyle wartości, ile liczby darowanych lub pozostałych przedmiotów. Wykorzystany w artykule materiał źródłowy dotyczy wyłącznie magnaterii. Badaczka skupiła się na dobrze zinwentaryzowanych aktach rodzin magnackich, przechowywanych niemal wyłącznie w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Należy zaznaczyć, że autorka, świadoma specyfiki analizowanych źródeł, zaakcentowała w omawianym artykule odmienną sytuację mniej zamożnej szlachty, dla której uposażenie kobiety stanowiło spory wysiłek finansowy. Objęcie analizą grupy średniej szlachty wymaga bowiem znacznego rozszerzenia zakresu poszukiwań. Tego rodzaju źródła najczęściej znajdują się pośród akt grodzkich, do których badacze sięgają jednak znacznie rzadziej. Wspomniana problematyka nadal więc wymaga uwagi i pogłębionych studiów. Niniejsza praca, będąca próbą przedstawienia sfery wyposażania panien na podstawie źródeł dotąd niewykorzystywanych, stanowi zatem wskazanie dalszych możliwości badawczych w tym zakresie.

²⁰ Zob. L. Kajzer, *Posąg wojewodzianki kujawskiej z połowy XVII wieku*, KHKM 1988, nr 1, s. 61–76; H. Żerek-Kleszcz, *Perły kasztelanki...*, dz. cyt., s. 281–301.

²¹ J. Wijaczka, *Spis wyprawy ślubnej kasztelanki poznańskiej Anny Mycielskiej z 1744 roku*, KHKM 2011, t. LIX, nr 2, s. 225–234.

²² T. Zielińska, *Kosztowności jako składnik wyposażenia kobiet w XVII i XVIII wieku [w:] Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 300.

Pomimo rozległej i różnorodnej literatury przedmiotu nadal istnieje szereg problemów badawczych, które do tej pory nie były poddawane analizie. Celem niniejszej pracy jest próba wypełnienia luki w badaniach nad historią polskiej rodziny szlacheckiej – luki będącej wynikiem ograniczonego wykorzystania materiałów źródłowych dotyczących średniej i niezamożnej szlachty. Rozprawa stanowi pierwsze holistyczne ujęcie problemu szlacheckich małżeństw doby saskiej, w którym uwzględnione zostały wszystkie najważniejsze aspekty włączane do umów przedślubnych. Badaniami objęto też różnorodne rejestry wypraw ślubnych, które jak dotąd nie były przedmiotem gruntownego opracowania. Takie ujęcie problematyki pozwala zrozumieć istotę przedmażeńskich pertraktacji i udowadnia ich znaczący wpływ na kondycję majątkową rodzin szlacheckich. Uzupełnienie dotychczasowych ustaleń badawczych było możliwe dzięki sięgnięciu do dokumentów zachowanych w lokalnych księgach sądowych, ukazujących szeroki zakres problemów dotyczących sfery małżeństw szlacheckich. Wskazanie elementów charakterystycznych dla wybranej grupy badawczej, którą w omawianym przypadku stanowi szlachta krakowska, umożliwiło przeanalizowanie szeregu materiałów źródłowych, w tym dotyczących także rodzin szlacheckich związanych z innymi regionami Rzeczypospolitej. Wyłącznie badania porównawcze dają szansę na uchwycenie elementów wyróżniających i udzielenie odpowiedzi na pytanie o źródło ujawnionych różnic. Próba ukazania pomijanych do tej pory aspektów, takich jak różnorodność czynników warunkujących wysokość uposażenia, zakres dóbr wchodzących w poczet panińskich posagów, ujęcie panińskich wypraw jako przedmiotów o znaczeniu prestiżowym i kulturowym, a także wykazanie realnej wykonalności przedślubnych deklaracji, wymaga jednak pogłębionych studiów.

Jak wskazano, lata władania Sasów na tronie polskim (1697–1763) to dla badaczy historii kultury i mentalności czas szczególnie²³. W okres dorosłości wcho-

²³ D. Bąkowski-Kois, *Historia mentalności epoki nowożytnej. Jeszcze o problemach*, „Historyka” 2001, t. XXXI, s. 91–100; K. Jaworska, *Etos społeczeństwa polskiego doby saskiej w świetle ówczesnych kazań*, Legnica 1999; T. Kaklin, *Spółczesność doby saskiej w oczach moralisty*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 1969, t. XVI, nr 108; M. Markiewicz, *Badania mentalności na podstawie korespondencji czasów saskich [w:] Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji, Wrocław 23–24 października 2004. Prace Historyczne 36*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 177–180; B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Z dziejów patronatu kobiecego w czasach saskich [w:] Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 385–395; też, *Dumne, pyszne i pokorne – kobiety wobec problemów równości stanowej w czasach saskich [w:] Władza i prestiż...*, dz. cyt., s. 617–628.

dziło wtedy pokolenie wychowane za panowania Jana III Sobieskiego. Napływające wówczas idee i zachodzące przemiany obyczajowe osiągnęły swe apogeum właśnie w czasach saskich. Reguły prawne, na których opierały się szlacheckie zapisy przedmażeńskie w tej epoce, były efektem przemian zachodzących w XV i XVI wieku, kiedy to kształtowały się fundamenty prawa prywatnego. Jedyne całościowa analiza zapisów prawa koronnego i litewskiego pozwala ukazać, jak złożone problemy poddane zostały odpowiednim regulacjom. Interesujący jest również zakres przeplatania się w czasach saskich prawa koronnego i litewskiego, między innymi w kwestii korzystania z zasady czwarcizny, określającej postulowany zakres majątku, z jakiego szlacheckie córki powinny były otrzymać uposażenie. Oprócz aspektów prawnych na sferę zawierania i – co istotne – funkcjonowania małżeństw miały wpływ również inne czynniki. W czasach saskich zaczęły się wykształcać nowe wzorce postępowania, zwiększał się zakres możliwości kobiecego działania i decydowania, a przejawy nowej mody zmieniały postrzeganie obyczajów, powinności i ustalonych zasad²⁴. Rozluźnienie obyczajowe, widoczne zwłaszcza wśród najzamożniejszej części szlachty, ujawniało się nie tylko w skłonności do wybujanych form i kształtów odzienia, izolowaniu sfery alkowy, ale też w bardziej zdecydowanym sprzeciwianiu się dotychczas obowiązującym zasadom, choćby w sferze trwałości nietrafionych małżeństw. Średnia i uboższa szlachta wolniej przyjmowała wskazane postawy i wzorce. Celem badań jest między innymi ustalenie, w jakim zakresie popularne w środowisku magnackim postawy wobec polityki małżeńskiej przenikały do warstwy mniej majątnej szlachty. Ważnym aspektem jest też przesłedzenie najważniejszych regulacji prawnych i przedstawienie ich wpływu na sferę szlacheckich małżeństw.

Szczególnym rodzajem źródeł, które pozwalają na ukazanie zarówno modelowych relacji rodzinnych i wzorcowych przymiotów młodych przedstawicieli rodzin szlacheckich, jak i wypełniania przez szlachtę powinności względem córek, a także fundamentów decyzji stanowiących podwalinę kondycji majątkowej przyszłych małżonków, są intercyzy przedślubne. Jako bilateralne umowy, zawierane pomiędzy stronami dążącymi do zawarcia związku małżeńskiego zgodnego z prawem pisanim i stanowionym, umożliwiają one przedstawienie zakresu ustaleń zapisywanych przy ustanowieniu małżeństwa, motywów kierujących stronami przy podejmowaniu konkretnych decyzji o charakterze majątkowym, świadomości funkcjonowania prawa koronnego i wreszcie postulatów dotyczących wzajemnych powinności małżonków względem siebie.

²⁴ Na te aspekty zwracała uwagę między innymi B. Popiołek, *Kobiety świat...*, dz. cyt. (zob. szczególnie wstęp).

Czasy panowania Augusta II i Augusta III na tronie polskim były – w odniesieniu do małżeńskich umów przedślubnych, a także zakresu i możliwości uposażania kobiet oraz wyznaczania mobiliiów mających wejść w poczet panieńskiego posagu – okresem szczególnym. Na przełomie XVII i XVIII wieku zmianie uległa bowiem sama forma przedmażeńskich kontraktów. Siedemnastowieczne intercyzy przedślubne charakteryzowała narracyjność, zamiennie i niesprecyzowane do końca stosowanie terminów „posag”, „wiano” i „oprawa”, a także ograniczone wprowadzanie zapisów o przyszłej umowie dożywocia. Często zamiast do regulacji prawnych odwoływano się do reguł postępowania innych. Wiele kontraktów przedślubnych spisanych w XVII stuleciu powielało wreszcie pewien wzorzec w zakresie struktury aktu i jego podstawowych postanowień. Trzymano się zasady, że do posagu przekazanego przez rodziców mężczyzna powinien dołączyć odpowiedniej wysokości sumę i następnie całość zapisać na należącym do siebie majątku. W XVIII wieku stopniowo odchodzono od tej reguły na rzecz swobodniej traktowanych zapisów wiana, zależnych głównie od majątności kawalera. W czasach saskich zamożni chętniej zaczęli też dopisywać do wymaganej zwyczajem sumy wiana dodatkowe zobowiązania. W miarę upływu czasu odchodzono od przekonania, że najlepszym zabezpieczeniem dla kobiecych interesów majątkowych jest oprawa posagu dokonana na majątku małżonka. Możliwość użytkowania całości dóbr, kontynuowanego po śmierci współmałżonka, z powodzeniem gwarantowana była bowiem przez umowy dożywocia. Rozpowszechnienie tradycji ich spisywania, a także obejmowanie wzajemną umową całości majątku zmieniły zakres wzajemnych dyspozycji włączanych do umów przedślubnych.

Czasy saskie w Rzeczypospolitej to nie tylko etap przemian kulturowych i obyczajowych czy zmiany pozycji i roli kobiety w rodzinie szlacheckiej. Przekształceniom ulegały też zakres dyspozycji włączanych do przedślubnego kontraktu oraz spojrzenie na rolę kobiety jako reprezentantki rodziny, nie mniej znaczącej niż mężczy potomkowie. W omawianym okresie zmienił się zakres majątku, jaki kobiety otrzymywały w ramach posagu. W XVII stuleciu w wielu kontraktach oblatowanych w księgach grodzkich z terenu województwa krakowskiego wspomniano o majątku ziemskim wydzielonym dla panny z dóbr rodzicielskich. Późniejsze intercyzy przedślubne ujawniają większą zachowawczość w tym zakresie i skłonność do zapisywania pannom gotowych pieniędzy lub klejnotów. Majątek ziemski trafiał zwykle do rąk jedynaczek, nierzadko czyniąc je tym samym atrakcyjnymi partnerkami do potencjalnego ożenku.

Analiza problematyki uposażenia kobiet w Rzeczypospolitej wymaga przesłedzenia zarówno najważniejszych regulacji wynikających z zapisów prawa

koronnego i litewskiego, jak i funkcjonowania ówczesnego wymiaru sprawiedliwości.

Założeniem pracy jest jednocześnie wykazanie, jak szeroki zakres czynników mógł mieć wpływ na wysokość uposażenia kobiet w Rzeczypospolitej. Podstawowym wyznacznikiem wielkości uposażenia winny być reguły prawa, które stało na straży praw kobiet pod względem konieczności wyznaczenia im posagu. W literaturze przedmiotu niejednokrotnie podawano już w wątpliwość tezę, iż był to jedyny czynnik wpływający na rodzicielskie dyspozycje²⁵. Wskazywano na skłonność szlachty do uzależniania decyzji posagowych od kondycji majątkowej, od liczby córek, a nawet od dalszych planów dotyczących posiadania kolejnego potomstwa. Dotychczasowe badania w ograniczonym stopniu podejmowały jednak istotną kwestię pozycji społecznej i majątkowej rodziców panien czy pozycji prawnej samych nupturientów jako czynników, które mogły mieć istotny wpływ na szlacheckie decyzje. Dopiero analiza wskazanych aspektów może pozwolić na ukazanie szerszego kontekstu „strategii” szlacheckich małżeństw²⁶. Celem niniejszej analizy jest więc prześledzenie, w jakim zakresie prawo kościelne, pisane i zwyczajowe determinowały mechanizm zawierania małżeństw przez szlachtę w czasach saskich, a także w jakim stopniu wpływało na wysokość uposażenia panien oraz na zapisy wienne. Kształtujące się stopniowo regulacje w zakresie powinności obojga nupturientów, obowiązku wygłoszenia zapowiedzi czy zasady nierozzerwalności małżeństwa były w różnym zakresie przyjmowane przez szlachtę. Istotę problemu stanowi więc wskazanie, w jakim stopniu regulacje te rzeczywiście były respektowane przez środowisko szlacheckie, oraz określenie mechanizmów mających zagwarantować respektowanie określonych reguł prawnych.

Czasy saskie, będące okresem rozluźnienia obyczajowego, utrwaliły też nowy sposób spojrzenia na kwestię trwałości małżeństwa i możliwości jego przerwania. Sygnalizowany już w literaturze przedmiotu problem rosnącej liczby spraw o separację i rozwód wymagał od zainteresowanych sprawnej argumentacji i forsowania swych idei, często poprzez posiłkowanie się otwartą kiesią²⁷. Na uwagę

²⁵ T. Zielińska, *Kontrakt zaręczyn z 1748 r. zawarty w imieniu nieletnich dzieci*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2003, t. 9, s. 108–116; M. Zimmerman, *Intercyza przedślubna Barbary Szembekówny i Seweryna Rzewuskiego z 1726 roku*, „Genealogia” 2006, nr 18, s. 127–134; J. Pielas, *Społeczne i majątkowe aspekty małżeństw w rodzinie zamożnej szlachty w XVII w. na przykładzie Oleśnickich herbu Dębno* [w:] *Wesela, chrzciny...*, dz. cyt., s. 127–136.

²⁶ Strategii rozumianej jako zakres przemyślanych działań, podporządkowanych określonej celowi, nie tylko w sferze majątkowej, ale także społecznej i prywatnej.

²⁷ Zob. E. Bezubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej – na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*,

zasługują zarówno sposób uzyskiwania przez szlachtę korzystnych dla siebie rozwiązań w tej kwestii, jak i postanowienia sądów duchownych orzekających o dalszych losach małżeństwa. Szczególnie ważne wydaje się dostrzeżenie udziału średniej szlachty w procedurze unieważniania małżeństw. Należy zweryfikować powielany w historiografii pogląd, jakoby formalne rozdzielenie małżonków było wyłącznie domeną zamożnych²⁸. Ten niezwykle interesujący problem zasługuje na osobną analizę.

Określenie powinności szlachty w zakresie zawierania związków małżeńskich wymaga przede wszystkim przesłedzenia zapisów prawa koronnego i litewskiego. Wprowadzały one regulacje odnoszące się do podstaw uposażania panien, wyznaczania opiekunów, powinności braci względem siostr w wypadku przedwczesnej śmierci rodziców, a także zakresu majątku, z jakiego miał zostaćznaczony posag. Przesłedzenie kolejnych regulacji dotyczących prawa prywatnego wraz z bezpośrednim odwołaniem się do nich w przedślubnych intercyzach pozwala na ukazanie najważniejszych podstaw szlacheckich dyspozycji majątkowych. Dla zrozumienia specyfiki przedmałżeńskich umów konieczne jest określenie szlacheckich dążeń i obaw dotyczących dysponowania majątkiem. Problem przekazywania kobietom majątków ziemskich, wyznaczania posagów z dóbr objętych umową dożywocia czy nawet gwarancje właściwej oprawy zapisanego posagu stanowiły ważne kwestie w przedmałżeńskich pertraktacjach. Opierając się na zapisach prawa koronnego, nie uciekano więc od prawa zwyczajowego i pewnych przyjętych norm zawierania związków małżeńskich. Wykazanie tych tendencji może pozwolić na lepsze zrozumienie zarówno zakresu przedmałżeńskich pertraktacji, jak i motywów ubiegania się o wywiązanie się z określonych powinności.

Funkcjonowanie prawa pisanego, podobnie jak odwoływanie się do pewnej uznawanej praktyki, jest interesujące zwłaszcza w przypadku związków małżeńskich zawieranych przez kobiety o szczególnym statusie prawnym i społecznym – wdowy i sieroty. Dla pełniejszego zrozumienia problematyki szlacheckich małżeństw ważne wydają się przede wszystkim kwestie funkcjonowania kolejnych związków, zawieranych już po śmierci pierwszego współtowarzysza życia.

„Genealogia” 2005, nr 17, s. 7–74. Na rozluźnienie moralne w epoce saskiej, ujawniające się poprzez coraz częstsze zabiegi o uzyskanie rozwodu, praktykowane nie tylko przez magnaterię, zwróciła uwagę B. Popiołek, *Where does the truth lie? Petty violence in the light of court records in Poland in the first half of the 18th century*, „Theatrum Historiae” 2013, nr 13, s. III.

²⁸ Tezę taką postawiła I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Poznań – Wrocław 2002.

Pozycja prawna wdów w Rzeczypospolitej doby nowożytnej była już częściowo charakteryzowana przez badaczy²⁹. Rzadko poruszanym zagadnieniem pozostaje nadal problem ich majątkowego zabezpieczenia i jego przemian wynikających z powtórnego zawarcia związku małżeńskiego. Istotną rolę w podjęciu decyzji o kolejnym zamążpójściu odgrywała naturalnie wola samej kobiety. Konieczne jest natomiast prześledzenie majątkowych i społecznych aspektów zawarcia powtórnego małżeństwa, kwestii doboru kandydatów do ożenku, a także zabiegów obu stron o sfinalizowanie przedmałżeńskich pertraktacji. Ważny problem stanowi możliwość dysponowania przez wdowy posagiem i wianem oraz udzielenie odpowiedzi na pytanie, której ze stron taki związek przynosił większe korzyści.

Specyfika odmiennej pozycji prawnej i szczególnego rodzaju zapisów posagowych dotyczy też panien osieroconych, o których los musieli zadbać najbliżsi krewni. Prawo świeckie obowiązujące w Rzeczypospolitej precyzowało kwestie wypłaty posagu i opieki nad sierotami. Celem analizy jest wykazanie rzeczywistej wykonalności tych zapisów i określenie roli opiekunów w procesie wydawania panny za mąż oraz ewentualnych odwołań do dyspozycji pozostawionych w testamencie przez rodziców szlachcianki.

Analiza szlacheckich dyspozycji posagowych wymaga ujęcia także innych czynników, które miały wpływ na wysokość zapisów. W literaturze przedmiotu wskazywano już na zależności między liczbą córek, którym należało zagwarantować posagi, a wysokością czynionych zapisów. Przedmiotem badań jest więc kwestia zależności wysokości uposażeń od dzietności szlacheckich rodzin. Zawężenie badań wyłącznie do sfery prawnej i do aktualnej sytuacji rodzinnej jest jednak wysoce niepełne. Podjęcie niniejszej analizy ma na celu prześledzenie wielu czynników, które mogły decydować o zapisach na rzecz kobiet.

Rozszerzenie dotychczasowych ustaleń badawczych przynieść może wykazanie wpływu wybranej (lub narzuconej) drogi życiowej na wysokość posagów. Szczególny rodzaj dyspozycji dotyczył zwłaszcza panien decydujących się wstąpić do wspólnoty zakonnej. Choć wola dziewczyny miała być w tym wypadku czynnikiem decydującym, to jednak badacze podkreślali już wcześniej istotną rolę

²⁹ Zob. U. Sowina, *Wdowy i sieroty...*, dz. cyt., s. 15–28; A. Jakuboszczak, *Panny i wdowy...*, dz. cyt., s. 295–305; J. Pielas, *Wdowa-matka...*, dz. cyt., s. 171–193; E. Kizik, *Zabezpieczenie finansowe wdów w Gdańsku w XVII–XVIII wieku*, KHKM 2010, nr 58, s. 87–100; J. Kuchta, *Pozycja majątkowa wdów z rodów szlacheckich w XVII–XVIII wieku [w:] Rodzina i gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 261–269; U. Kicińska, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, „Sensus Historiae” 2013/2014, t. XII, s. 135–148.

rodziców bądź opiekunów w tym procederze³⁰. Podobnie jak pannom wstępującym w związki małżeńskie, także i szlachciankom oddawanym do zgromadzeń zakonnych należało wyznaczyć posag. Istotny problem stanowi określenie, jak w odniesieniu do innych szlachcianek wyznaczana była wysokość posagu oraz jaka jego część była rzeczywiście przeznaczona na potrzeby panny. Właściwe zrozumienie modelu uposażania szlachcianek wstępujących do klasztoru wymaga również określenia trybu wypłaty posagu, rygorów ustalanych w tym zakresie przez wspólnoty zakonne oraz ewentualnych konsekwencji niedopełnienia umowy. Istotnym problemem wydaje się również ustalenie, czy zasada równego uposażenia siostr obowiązywała i w tym przypadku, czy też odchodzono od niej na rzecz innych rozwiązań.

Omówienie praktyki uposażania pańien w Rzeczypospolitej doby saskiej na podstawie wyłącznie mechanizmów prawnych i perspektywy zawierania związku po raz pierwszy lub kolejny czy też decyzji o oddaniu panny do wspólnoty zakonnej nie wyczerpuje całości zagadnienia. Osobnym problemem jest bowiem ustalenie, czy istniały zależności między pozycją społeczną, związaną ze sprawowaniem określonych urzędów przez ojców, a zakresem uposażania pańien przez szlachtę. Pozycja majątkowa i społeczna, przez najzamożniejszych z lubością podkreślana tytułem, strojem, rezydencją czy liczbą posiadanych dóbr o charakterze luksusowym, mogła ujawniać się również w zapisach na rzecz córek. Szlacheckie mariaże były doskonałą okazją do uwypuklenia znaczenia własnej rodziny, zacności imienia i możliwości finansowych. Świadczą o tym chociażby zachowane diariusze, korespondencja i gazety pisane ukazujące rozmach, z jakim przebiegały wesela członków najbogatszych rodzin w Rzeczypospolitej. Pozostali czynili to na miarę swych indywidualnych możliwości finansowych. Przedmiotem niniejszych rozważań nie jest jednak omówienie kwestii ślubnego ceremoniału ani szlacheckich zabiegów mających dodać uroczystości oczekiwanego splendoru, lecz wykazanie, w jakim stopniu piastowanie określonych urzędów przekładało się na wysokość posagów szlacheckich córek, oraz ujawnienie, jak na tym tle wyglądały uposażenia szlachty nieposiadającej urzędów.

Należy przy tym pamiętać, że początek panowania Augusta II to trudny okres wojny północnej, z czym wiązało się poważne zagrożenie dla stabilności majątków

³⁰ Pozycję kobiety w zakonie charakteryzowała Małgorzata Borkowska – zob.: M. Borkowska, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002; też, *Liczebność i skład osobowy klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej*, „*Nasza Przeszłość*” 1978, nr 49, s. 245–269; też, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996.

szlacheckich. Narażona na majątkowe szkody szlachta mogła w różny sposób wetować sobie poniesione straty, w tym także uzależniając termin i wysokość wypłaty posagu od wielkości poniesionych strat i trybu przywrócenia stabilnej sytuacji politycznej. Oprócz szczegółowych powinności wynikających z zapisów prawa, a także pomimo zajmowanej pozycji społecznej i zakresu posiadanego majątku, przedmiotem analizy winny stać się aktualne okoliczności mogące mieć niebagatelny wpływ na podejmowane decyzje o charakterze majątkowym. Z uwagi na szczególną sytuację polityczną, w jakiej w czasach saskich znalazła się szlachta polska, zasadne wydaje się postawienie pytań, na ile aktualne wydarzenia wpływały na wysokość i tryb uposażania szlacheckich córek oraz czy warstwa posiadająca przejawiała skłonność do wetowania sobie poniesionych strat materialnych poprzez umniejszanie zapisywanych posagów. Badanie zapisów posagowych i prowadzenia przedślubnych pertraktacji zostało wzbogacone analizą drugiego z tradycyjnych zapisów na rzecz panien, a mianowicie wyprawy przedślubnej. Dopełniała ona rodzicielski podarunek i w założeniu powinna stanowić komplementarny zespół mobiliów przydatnych kobietom w codziennym życiu. Przełom XVII i XVIII wieku stanowi – jak już wspomniano – czas istotnych zmian w zakresie mody i obyczajów³¹. Z większą atencją zaczęto traktować sfery higieny, konsumpcji, a także prezencji. Zmiany zachodzące w modzie i obyczajach uwidoczniły się także w strukturze przedmiotów, jakie wchodziły w poczet panińskich wypraw. W czasach saskich zmieniły się kroje popularnych sukien³², a podarunki dla młodych szlachcianek obejmowały oprócz elementów praktycznych również przedmioty luksusowe i prestiżowe. Zwiększał się wybór materiałów używanych do szycia różnych elementów ubioru, a dotychczas zastrzeżone dla warstw zamożnych przedmioty zaczęły być dostępne także dla grupy średniej szlachty. Rosnący zakres kobiecej mobilności symbolizowały kolaski, które włączano w poczet wypraw, symbolem chęci korespondowania na równi z mężczyznami stały się kałamarzyki, a wpasowania się w zachodnie wzorce obyczajowości – wytworne suknie i nakrycia głowy. Analiza zachowanych

³¹ Zob. E. i A. Banach, *Słownik mody*, Warszawa 1962; M. Prejs, *Kategoria egzotyizmu w literaturze i sztuce czasów saskich. Nowa jakość i wzorce [w:] Między barokiem a oświeceniem. Apogeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVIII wieku*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1997, s. 59–69; A. Kleśta-Nawrocka, *Moda i tradycja. Życie szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku [w:] Między barokiem a oświeceniem. Staropolski regionalizm*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 321–330; J. Sokołowska, *Spory o barok. W poszukiwaniu modelu epoki*, Warszawa 1971.

³² Zob. M. Bartkiewicz, *Polski ubiór do 1864 roku*, Wrocław 1979.

regestrów wypraw ślubnych może pozwolić na wyjaśnienie zasadności przekazywania często niezwykle rozbudowanych podarunków, określenie zespołu przedmiotów wchodzących w poczet wyprawy, a także oszacowanie wartości jej poszczególnych elementów. Badania nad szlacheckimi regestrami ślubnymi mają też umożliwić wypełnienie dotychczasowej luki w ustaleniu zakresu mobilów, jakimi dysponować mogły nie tylko zamożne, ale i uboższe szlachcianki, rzeczywistej transpozycji nowych modnych elementów oraz kwestii trwania pewnych wzorców obyczajowych.

Materiał źródłowy do badań specyfiki szlacheckich małżeństw jest nader bogaty. W aktach rodzinnych zachowało się wiele przedślubnych intercyz pozwalających na analizę zagadnienia zarówno w odniesieniu do magnaterii, jak i – najczęściej – bogatej i średniej szlachty. Intercyzy ślubne, spisywane podczas pertraktacji majątkowych poprzedzających zawarcie małżeństwa, stanowią szczególny rodzaj źródeł, pozwalający na ukazanie szeregu powstających wówczas regulacji i zobowiązań określających wyraźnie wszelkie powinności umawiających się stron. Istotne dla scharakteryzowania specyfiki szlacheckich małżeństw było również wykorzystanie zachowanych umów dożywocia, zapisów kwitacji oraz abrenuncjacji. W przypadku zamożnych rodzin ciekawy rodzaj źródeł stanowią punkty preliminarne, które mogły stać się podstawą późniejszej intercyzy przedślubnej. Dowodzą one szlacheckiej zapobiegliwości i pragmatyzmu, a także ukazują najważniejsze – w szlacheckiej opinii – kwestie, będące przedmiotem pertraktacji i formą ochrony własnych interesów. Włączenie wskazanych materiałów źródłowych w ramy niniejszej analizy ma na celu ukazanie elementów charakterystycznych dla kontraktów małżeńskich najzamożniejszych rodzin w Rzeczypospolitej. Stanowią one doskonały punkt odniesienia do oszacowania wysokości zapisów majątkowych szlachty krakowskiej i wykorzystywane są w pracy jako ważny materiał porównawczy. Ukazanie możliwości finansowych zamożnej szlachty pozwala krytycznie spojrzeć na dyspozycje rodzin mniej majątnych, często przez ich członków charakteryzowanych jako znaczne, przystojne i hojne. Zestawienie kontraktów przedślubnych magnaterii, zamożnej i średniej szlachty, a także uboższych przedstawicieli stanu uprzywilejowanego ma wreszcie pozwolić na wyznaczenie ram wartości, w jakich plasowały się posagi oraz inne przedślubne zapisy majątkowe wskazanych grup i w odniesieniu do nich określić rzeczywiste znaczenie analizowanych dyspozycji. Wykorzystanie różnorodnych intercyz przedślubnych pozwoliło na wyjaśnienie reguł funkcjonowania prawa koronnego i litewskiego oraz bezpośrednio odwołania do poszczególnych zasad dotyczących uposażania panien. Takie ujęcie ukazuje rzeczywisty zakres funkcjonowania prawa pisanego wśród każdej ze zdefiniowanych warstw szlacheckich

i pozwala na jednoznaczne wydzielenie aspektów charakterystycznych dla szlachty krakowskiej.

W zebraniu materiałów źródłowych szczególnie owocna okazała się kwerenda w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Odnaleziono tam przede wszystkim intercyzy przedślubne przedstawicieli magnaterii i bogatej szlachty. Najliczniej reprezentowane były kontrakty Zamoyskich, Radziwiłłów, Potockich, Mniszchów, Sapiehów, Kątskich, Tyzenhauzów, Lubomirskich, Morskich czy Wielopolskich. Szeroko zakrojone badania nad archiwami rodzinnymi przeprowadzone zostały w Archiwum Narodowym w Krakowie, w jego oddziale I (Wawel), w którym znajdują się liczne i ważne zbiory rękopisów umożliwiające opracowanie podjętego tematu. Podczas kwerendy przeprowadzono badania umów prywatnych, w tym kwitów kontraktów małżeńskich, akt majątkowych, prawnych i prywatnych. Dogłębnie przebadane zostały archiwa rodzinne Tarnowskich (Archiwum Dziękowskie), Sanguszków, Lanckorońskich, Chodkiewiczów, a także między innymi Potockich i Dembińskich.

Oprócz wielu intercyz przedślubnych poszerzenie badań specyfiki szlacheckich małżeństw umożliwiły odnalezione zabezpieczenia posagów, kwitacje posagowe, jak również akta rozwodowe i procesowe. W pracy wykorzystano też źródła rękopiśmienne odnalezione w Zakładzie Narodowym imienia Ossolińskich we Wrocławiu. Wśród przebadanych dokumentów znalazły się formularze kontraktów, intercyz, testamentów i innych pism odnoszących się do różnych rodzin szlacheckich, a ponadto szereg aktów melioracji posagu, rejestrów wypraw panieńskich, spraw sądowych związanych z kwestiami małżeństwa oraz spisów klejnotów i strojów. Duże znaczenie dla podjętego tematu miała analiza akt Jabłonowskich, Ogińskich, Czartoryskich, Poniatowskich czy Mniszchów. Wśród odnalezionych i przeanalizowanych dokumentów znalazły się między innymi wartościowe akta prywatne i majątkowe ujawniające szlacheckie zabiegi na rzecz aranżowania korzystnych układów małżeńskich.

Istotną rolę odegrała także kwerenda w Archiwum Państwowym w Lublinie. Szczególnie ważne okazały się dokumenty z Archiwum Brezów z Siekierzyniec, Archiwum Korybut Woronieckich z Huszlewa, Archiwum Leszczyńskich i Archiwum Rulikowskich. Kwerenda pozwoliła na uzupełnienie bazy źródłowej o akta uposażenia kobiet i kontrakty przedślubne. W lubelskim archiwum odnalezionych zostało ponadto kilka rozbudowanych wypraw ślubnych, które umożliwiły na przeprowadzenie badań porównawczych z ustaleniami dotyczącymi szlachty krakowskiej.

Dzięki kwerendzie w dziale rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej odnaleziono szereg interesujących dokumentów rodzinnych, w tym obszerne zbiory

korespondencji, kilku intercyz przedślubnych, aktów dożywocia oraz literaturę piękną odnoszącą się do obyczajowych kwestii zawierania małżeństw. Z kolei w trakcie badań w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego zapoznano się z aktami kilku spraw o unieważnienie małżeństwa, szlacheckimi intercyzami przedślubnymi oraz ciekawymi aktami prawnomajątkowymi kilku nastu rodzin szlacheckich. Znacznie mniej dokumentów dotyczących podjętej tematyki i mających wyłącznie charakter uzupełniająco-pomocniczy odnaleziono podczas kwerendy w oddziale rękopisów Biblioteki PAU i PAN w Krakowie. Znajduje się tam kilka interesujących dokumentów rodzinnych, pojedyncze intercyzy przedślubne, umowy dożywocia i kilka regestrów wypraw ślubnych. Marginalne znaczenie miała natomiast kwerenda w oddziale rękopisów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, gdzie natrafiono jedynie na pojedyncze akta prywatne i majątkowe, w tym kilka kontraktów ślubnych, głównie z drugiej połowy XVII wieku.

Niezwykle owocna była kwerenda w archiwach zagranicznych. Dla omawianej tematyki szczególnie duże znaczenie mają akta przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie. Znajdują się tam między innymi dokumenty majątkowe i rodzinne, w tym dotyczące zawierania małżeństw przez szlachtę w XVII i XVIII wieku. Największa liczba kontraktów przedślubnych odnaleziona została wśród jednostek archiwalnych należących do zespołów archiwów rodzin Lanckorońskich, Rzewuskich, Czartoryskich, Cetnerów, Lubomirskich i Podoskich. Należy zaznaczyć, że źródła te były do tej pory w niewielkim stopniu wykorzystywane przez badaczy. Dokumenty z lwowskiego archiwum umożliwiały przybliżenie mechanizmu uposażania kobiet z zamożnych rodzin w Rzeczypospolitej doby nowożytnej. Odnalezione akta sądowe i wypisy spraw spornych pozwoliły też na podjęcie badań stopnia, w jakim faktycznie stosowano się do istniejących regulacji prawnych.

Pogłębione badania zostały również przeprowadzone w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, które posiada bogate i ważne zbiory rękopisów umożliwiających opracowanie podjętego tematu. Kwerenda pozwoliła na dotarcie do szeregu szlacheckich akt prywatnych z lat 1670–1773, w tym kontraktów małżeńskich, akt majątkowych i procesów sądowych, regestrów wypraw panińskich oraz testamentów. Cenne materiały znaleziono w archiwaliach należących do zespołów archiwów magnackich i szlacheckich takich rodzin, jak Ogińscy, Kossakowscy, Tyszkiewiczowie czy Szaniawscy. Badania te dały szansę na znaczne poszerzenie zebranej dotychczas bazy źródłowej, umożliwiającej opracowanie zagadnienia uposażenia kobiet w Rzeczypospolitej w czasach saskich.

Za pomocniczą uznać należy kwerendę w Saskim Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie (Sächsisches Hauptstaatsarchiv). Do najważniejszych dokumentów odnalezionych tam w trakcie badań zaliczyć trzeba zbiory polskiej korespondencji kobiecej i kilka kontraktów małżeńskich. Zbiory zgromadzone w tymże archiwum pozwalają na rozszerzenie dotychczasowych badań historii życia codziennego i mentalności w czasach saskich, a także na rozbudowanie ustaleń w odniesieniu do magnackich mariaży z pierwszej połowy XVIII wieku. Najistotniejsze z odnalezionych dokumentów dotyczyły przedślubnych układów poprzedzających małżeństwo Marii Aurory Katarzyny, córki polskiego króla Augusta II.

Wskazane akta rodzinne stanowią ważne tło porównawcze i uzupełnienie omawianych zagadnień. Należy jednak podkreślić, że zasadniczym rodzajem źródeł, którego analiza jest podstawą niniejszej pracy, są dokumenty oblatowane w księgach grodzkich z terenu województwa krakowskiego. Województwo to jest określane przez badaczy mianem szczególnego ze względu na pozycję polityczną lokalnej szlachty czy też istnienie na jego terenie ekonomii królewskich. Adam Perłakowski sugerował nawet, że postępowanie szlachty województwa krakowskiego „wpływało na postawę i poglądy polityczne szlachty innych województw”³³. Jeszcze w XVI wieku część urzędów ziemi krakowskiej tradycyjnie utożsamiano z urzędami koronnymi³⁴. Zrozumienie pozycji krakowskiej szlachty na arenie Rzeczypospolitej, a także mechanizmów jej działań w zakresie zabezpieczania własnych interesów majątkowych wymaga prześledzenia struktury administracyjnej omawianego województwa oraz ukazania rozdziału powiatów sądowych, w których lokalna warstwa posiadająca załatwiała swe sprawy. Chociaż interesy majątkowe lokalnej szlachty wykraczały nierzadko poza terytorium województwa krakowskiego, to jednak właśnie w zachowanych księgach ziemskich z tego terenu znajdują się oblaty najistotniejszych aktów i umów dotyczących tamtejszych posiadaczy ziemskich. Prześledzenie tych dokumentów pozwala na ukazanie szlacheckiego świata z lokalnej perspektywy i przedstawienie często najbardziej prozaicznych i powszednich spraw przyciągających uwagę warstwy szlacheckiej w XVIII stuleciu.

³³ A. Perłakowski, *Sejmik województwa krakowskiego wobec problemów eksploatacji i handlu solą w czasach Augusta II (1697–1733)* [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 263–276.

³⁴ *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. IV: *Małopolska (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie)*, z. 2: *Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990 [dalej: *Urzednicy województwa krakowskiego...*], s. 14–15.

Omawiane w pracy województwo krakowskie dzieliło się na kilka powiatów administracyjnych, a ostateczny jego zasięg ukształtował się dopiero w początkach XVII wieku³⁵. W czasach saskich w skład województwa wchodziły następujące powiaty: krakowski, lelowski, proszowicki, ksiąski, sądecko-czchowski, biecki, a także śląski³⁶. Włączenie ostatniego z wymienionych w poczet powiatów należących do województwa krakowskiego było efektem szesnastowiecznej polityki dworu polskiego. W jej wyniku w 1564 roku Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie włączono do Korony³⁷. Tym samym województwo krakowskie rozszerzone zostało o kolejne ziemie, a sprawy dotyczące tamtejszej szlachty wpisywano do osobnych ksiąg grodzkich i ziemskich. Stan, w którym obszar województwa krakowskiego obejmował tereny wskazanych powiatów, przetrwał do roku 1772. Po pierwszym rozbiore Polski część tych ziem została włączona do Austrii (znalazyły się wśród nich obszary przyporządkowane sądeckiemu, bieckiemu i oświęcimskiemu sądowi grodzkiemu).

Wyznaczając grupę szlachty związanej z województwem krakowskim, przyjęto dwa podstawowe kryteria. Pierwsze z nich to kwestia sprawowania lokalnych urzędów ziemskich, co w naturalny sposób wpływało na koncentrowanie podejmowanych działań na danym terytorium. Drugim, nie mniej istotnym kryterium jest fakt posiadania majątku ziemskiego na terenie tego województwa. Takie ujęcie zaproponowała już w swych badaniach Teresa Zielińska, wskazując jednocześnie na złożoność tego zagadnienia³⁸. W przypadku pierwszego z wyznaczonych kryteriów naturalne jest oczywiście włączenie do grupy będącej przedmiotem badań między innymi chorążych, cześników, łowczych czy mieczników krakowskich, a także posiadaczy innych lokalnych godności, jakie sprawowała miejscowa – zwykle najbogatsza – szlachta. Należy jednocześnie zaznaczyć, że

³⁵ Tamże.

³⁶ *Atlas historyczny Polski*, red. S. Trawkowski, M. Wilska, cz. II: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 27–28.

³⁷ *Przywilej Pierwszy, wcielenia i zjednoczenia z Koroną Księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego z 1564 roku* [w:] *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, t. 2, Petersburg 1859, s. 34; szerzej o warunkach integracji – zob. Z. Noga, *Integracja księstw oświęcimsko-zatorskiego i siewierskiego z Koroną* [w:] *Unia Lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*, red. T. Kempa, K. Mikulski, Toruń 2001, s. 89–100.

³⁸ Z uwzględnieniem faktu, że przenoszenie się szlachty na inne tereny w Rzeczypospolitej powodowało, iż nawet w obrębie jednej rodziny zachodziły istotne zmiany w zakresie tradycyjnie sprawowanych urzędów. Zob. T. Zielińska, *Rody urzędami zaszczycone. Próba sondażu* [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. 2, red. A. Wyczański, Warszawa 1979, s. 200.

piastowanie urzędu na obszarze województwa krakowskiego nie zawsze oznaczało osiadłość szlachcica na tym terenie. Problem ten uwypuklił Stefan Ciara, zwracając uwagę na swoisty „rozrzut terytorialny” zarówno w przypadku urzędów sprawowanych przez szlachtę z rodzin o ugruntowanej pozycji, jak i dopiero aspirujących do uzyskania intratnych stanowisk ziemskich³⁹.

W odniesieniu do drugiego ze wskazanych wyżej kryteriów określania przynależności do grupy szlachty krakowskiej podstawę stanowiły majątki rodzinne. W poczet badanej zbiorowości bez wątpienia zaliczyć należy również tę grupę szlachty, która dzierżyła w swych rękach grunta podlegające posesji czasowej, jak dzierżawy, królewszczyzny czy wreszcie ziemie zastawne. Zwłaszcza w przypadku zamożnej szlachty naturalnym było, iż takie majątki znajdowały się w różnych częściach kraju⁴⁰. Wpływ na to miały też szlacheckie małżeństwa, w których efekcie uzyskiwano dobra ziemskie leżące w różnych województwach. Sprawy ich dotyczące wpisywano do lokalnych ksiąg grodzkich, chociaż częstokroć szlachta sprawowała urzędy na terenach oddalonych od samego województwa krakowskiego. Sytuacja taka możliwa była wówczas do zaobserwowania na terytorium całej Rzeczypospolitej. Znacznie większa stabilność i silniejsze związki z określonym terenem charakteryzowały szlachtę piastującą niższe urzędy ziemskie⁴¹. Stanowiska te oczywiście nie upoważniały do najwyższych zaszczytów w Rzeczypospolitej, jak włączenie w poczet senatorów, jednak w lokalnych warunkach zapewniały ważną pozycję i określone prerogatywy.

Należy podkreślić, że szlachta krakowska nie była grupą jednorodną. Zróżnicowanie ujawniało się zarówno pod względem dzierżonego w jej rękach majątku, jak i zakresu posiadanych wpływów oraz pozycji wśród innych szlacheckich urodzonych. Wydzielić z niej można grupę rodzin o szczególnym znaczeniu i rozległym majątku, sprawujących często najważniejsze urzędy oraz podporządkowujących swoim interesom grupę uboższej szlachty. Rodziny te należy zaliczyć do warstwy magnackiej⁴². Henryk Litwin za jedno z głównych kryteriów pozwalających zaklasyfikować rodzinę do grupy magnaterii uznawał wielopokoleniowe

³⁹ S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990, s. 18.

⁴⁰ Szerzej o zasadach ubiegania się o urzędy – zob. Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1983.

⁴¹ T. Zielińska, *Rody urzędami zaszczycone...*, dz. cyt., s. 201.

⁴² Szczegółowe kryteria pozwalające wydzielić spośród szlachty grupę magnaterii wskazywała już T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

dzierżenie stanowisk senatorskich⁴³. W przypadku województwa krakowskiego w XVIII stuleciu niewiele rodzin szlacheckich mogło się poszczycić tak wysoką pozycją społeczną. Do najbardziej znamienitych, majątnych i wpływowych rodzin zaliczyć można Branickich, Lubomirskich, Lanckorońskich, Wielopolskich czy Tarłów. W omawianym okresie wzrasta też znaczenie rodziny Szembeków, której przedstawiciele osiągnęli wysokie stanowiska urzędnicze⁴⁴, czy awansujących w czasach saskich Rzewuskich. Przedstawiciele tych rodzin dzierżyli w swym ręku zarówno buławy hetmańskie, jak i najbardziej intratne urzędy w Rzeczypospolitej pozwalające na zasiadanie w senacie, takie jak kasztelanie krakowską⁴⁵. Należy podkreślić, że wysoką i jednocześnie szczególną pozycję mieli kasztelanowie i wojewodowie krakowscy. Były to urzędy ziemskie zaliczane do dygnitarskich. Przy ich nadawaniu nie była stosowana zasada osiadłości na danym terenie, awans zaś uzyskiwali najczęściej ci, którzy wcześniej piastowali już inne urzędy ziemskie (w tym wojewodowie z pozostałych dzielnic kraju)⁴⁶. Urząd kasztelana krakowskiego jako pierwszego senatora miał znaczenie prestiżowe. Sprawowali go przedstawiciele zamożnych i wpływowych rodzin szlacheckich, nie zawsze silnie związanych z województwem krakowskim. W czasach saskich urząd kasztelana krakowskiego trafił w ręce Jabłonowskich, Potockich, Lubomirskich, Kąskiego, Sieniawskiego, Wiśniowieckich czy Mniszchów. Posiadane przez nich wpływy i wielkość majątku przekładały się na prowadzenie polityki małżeńskiej. Zabiegi o nadanie mariażom odpowiedniego prestiżu ujawniał nie tylko dobór odpowiednich współmałżonków dla kolejnych potomków, ale także zakres dyspozycji czynionych w ramach ustaleń przedślubnych.

Poważne wpływy i rozległe majątki mieli też wojewodowie krakowscy. Urząd ten pozostawał w rękach Lubomirskich, Lanckorońskich, Wiśniowieckich czy Wielopolskich, którzy dzięki prawu zasiadania w senacie zyskiwali szerokie wpływy i istotne znaczenie polityczne. Ważne jest więc wykazanie, w jaki sposób zajmowana pozycja przekładała się na zapisy majątkowe i zakres uposażenia córek. W szlacheckich realiach zarówno kwestia rzeczywistych wpływów, jak i skłonność do ceremonialnych zachowań oraz świadomego demonstrowania zajmowanej

⁴³ H. Litwin, *Magnateria polska 1454–1648. Kształtowanie się stanu*, PH 1983, t. 74, z. 3, s. 451–470.

⁴⁴ Z. Noga, *Szembekowie krakowscy w XVI wieku*, „Rocznik Krakowski” 2005, t. LXXI, s. 77–91.

⁴⁵ Badania poświęcone problematyce formowania się magnaterii i wyznaczające kryteria przynależności do tej grupy przeprowadził w odniesieniu do Wielkopolski Edward Opaliński. Zob. E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III. Podstawy karier*, Warszawa 2007.

⁴⁶ *Urzędnicy województwa krakowskiego...*, dz. cyt., s. 21.

pozycji wpływały na wszystkie sfery życia codziennego⁴⁷. Szlacheckie mariaże traktowano więc jako doskonałą okazję do zaakcentowania swego znaczenia, godnego imienia i niejednokrotnie dalekosiężnych celów, jakie przyświecały wyborowi partnerów życiowych dla potomków rodziny.

Inne były realia życia średniej szlachty. Za taką można uznać znacznie szerszy krąg rodzin, których wpływy miały charakter przede wszystkim lokalny. Do średniej szlachty zaliczyć należy rodziny, których przedstawiciele dzierżyli w swych rękach urzędy ziemskie niższego szczebla, często mające znaczenie wyłącznie honorowe. Zakres wpływów tej warstwy szlacheckiej był niewspółmiernie mniejszy niż wskazanych wcześniej rodzin, odgrywała ona jednak istotną rolę na lokalnym szczeblu⁴⁸. Do średniej szlachty w województwie krakowskim zaliczali się nie tylko szlachetnie urodzeni piastujący lokalne urzędy ziemskie, ale także ci przedstawiciele stanu szlacheckiego, którzy sprawowali urzędy w innych województwach, ale ich interesy koncentrowały się na terenie tegoż województwa. Takie przemieszanie szlachty wynikało ze wskazanych wcześniej czynników, wśród których należy przede wszystkim wymienić posiadanie na terenie województwa krakowskiego dzierżaw, królewskich zastawów czy ziem objętych umową dożywocia. Szlachta zaliczana do warstwy średniej skupiała więc w swym ręku zarówno urzędy, jak i mniej rozległe majątki ziemskie, a ze względu na posiadane interesy była niezwykle aktywna w lokalnych sądach grodzkich. Trudno wymienić wszystkie rodziny należące do średniej szlachty, których interesy koncentrowały się w województwie krakowskim. Dla przykładu warto chociażby wspomnieć Morskich, Dembińskich, Jordanów, Piegłowskich, Chwalibogów, Russockich (Russockich), Dąbskich, Starowiejskich, Borków czy Kotkowskich. Akta dotyczące średniej szlachty to pokaźny zbiór intercyz, manifestacji, protestacji, umów i działów majątkowych. Ukazują one szczególnie rodzaj działań i dążeń, charakterystyczny dla tej grupy społecznej.

Ostatnią, najmniej wpływową i majątną grupą była szlachta, która nie sprawowała żadnych urzędów i której wpływ na podejmowanie decyzji nawet na

⁴⁷ Badania nad szlachecką codziennością i formami akcentowania odrębności szlachty podejmowali: A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu oświecenia*, Warszawa 1969; M. Bogucka, *Gest w kulturze szlacheckiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1981, nr 26, s. 5–18.

⁴⁸ Problem znaczenia i wpływów lokalnych urzędników podjął w swych badaniach J. Pielas, *W kręgu urzędników szlacheckiej prowincji. Uwagi o karierach i znaczeniu urzędników grodzkich w województwie sandomierskim w pierwszej połowie XVII wieku* [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 73–87.

gruncie lokalnym był znikomy. Najczęściej niesprawowanie urzędów przekładało się na znacznie mniejsze możliwości majątkowe. Umowy zawierane przez szlachtę, która nie piastowała żadnych urzędów, stanowią większość intercyz przedślubnych oblatowanych w księgach grodzkich z terenu województwa krakowskiego. Ich analiza ujawnia nie tylko ograniczone możliwości finansowe wskazanej grupy, ale także zakres problemów z wyznaczeniem i wyliczeniem pannie należytego posagu. Posiadanie niewielkiego majątku, podobnie jak brak dóbr ziemskich, które mogłyby stanowić materialne zabezpieczenie, sprawiało, że nawet wypłata należności rządu kilkuset złotych polskich mogła być nadmiernym obciążeniem. Kontrakty ślubne zawierane przez najuboższą warstwę charakteryzował ograniczony zakres dyspozycji i wyłącznie symboliczne zapisy na rzecz córek. Finansowe niedostatki ujawniały się też w sprawach sądowych, które prowadzono z zapalczywością, nawet jeśli chodziło o stosunkowo niewielkie sumy. Brak ziemi i majątku nie wykluczał jednak przynależności do stanu szlacheckiego, warunkowanej wyłącznie dobrym urodzeniem.

Mianem szlachty krakowskiej jest w niniejszej pracy określana cała ta grupa, która posiadała majątki na terenie województwa krakowskiego⁴⁹. Umowy, sporządzane kwitacje, manifestacje czy protestacje, potwierdzenia uposażenia, akta abrenuncjacji i działy majątkowe zawierane przez szlachtę, której interesy związane były z daną ziemią, wpisywane do lokalnych ksiąg grodzkich, stanowią więc doskonale zobrazowanie różnorodności szlachty krakowskiej. Poza zakresem dyspozycji majątkowych na stopień zamożności lokalnych posiadaczy ziemskich wskazują też kwestie, które traktowano jako ważne w toczonych sporach, wysokość wzajemnych pretensji majątkowych, a wreszcie sumy, na jakie uposażano szlacheckie córki. Wiele spraw prowadzonych przez przedstawicieli szlachty nieposiadającej urzędów (dotyczyła ich blisko połowa odnalezionych kontraktów przedślubnych) ukazuje zakres dyspozycji majątkowych ograniczonych do niewiele znaczących sum, w przypadku zaś szlachty urzędniczej i posiadającej – podejmowane zabiegi służące zagwarantowaniu córkom godziwego uposażenia, pozycji społecznej i intratnego zabezpieczenia na wypadek wdowieństwa.

Takie rozumienie terminu „szlachta krakowska” sprawia, że wśród omawianych w pracy intercyz przedślubnych znajdują się akta sporządzone przez łowczych, mieczników, cześników czy wojewodów i kasztelanów krakowskich, a także tych, którzy sprawowali urzędy w województwie innym niż krakowskie.

⁴⁹ Uznanie warunku osiadłości na danej ziemi z uwzględnieniem kryterium zarówno osiadłości dziedzicznej, jak i czasowej zostało przyjęte za Teresą Zielińską – zob. T. Zielińska, *Rody urzędami zaszczycone...*, dz. cyt., s. 199.

Specyficznym dla ziemi krakowskiej rodzajem urzędu było jedynie burgrabio-stwo zamku krakowskiego⁵⁰. W hierarchii ważności urzędów województwa krakowskiego zajmowało ono najniższą pozycję. W kompetencjach burgrabiego leżała należyta ochrona królewskiej rezydencji na Wawelu. Ponieważ burgrabia miał niektóre przywileje związane z piastowaniem zarówno urzędów ziemskich i grodzkich, jak i nadwornych, był wyliczany w spisie lokalnych urzędników. Z powodu nieuwzględniania sprawowania urzędu burgrabiego zamku krakowskiego w procedurze awansu zasadne jest traktowanie go w hierarchii w sposób szczególny. Otrzymanie tego urzędu było wyrazem królewskiego zaufania i – zwłaszcza początkowo – posiadania określonych kwalifikacji w zakresie spraw wojskowych. Z czasem jednak urząd ten nabrał charakteru tytularnego, niezwiązanego z żadnymi szczególnymi kompetencjami i, jak już wspomniano, nie traktowano go prestiżowo. Ze względu na wysokie uposażenie i intratne przywileje szlachta podejmowała jednak zabiegi o sprawowanie tego urzędu. Na kartach lokalnych ksiąg grodzkich zachowało się kilka intercyz przedślubnych, w których omawiano warunki zamążpójścia burgrabianek krakowskich. Z odpowiednim akcentem podkreślano w tych dokumentach godność, jaką sprawował ojciec, a status materialny przekładał się na odpowiednio wysokie zapisy majątkowe. Należy dodać, że w województwie krakowskim funkcjonował nadal urząd wielkorządcy krakowskiego, jednak stopniowo tracił on swoje znaczenie⁵¹. Wpływ na to miał proces uszczuplania się majątków zarządzanych przez wielkorządców. Sprawowali oni władzę sądową nad majątkami, które im podlegały. W trakcie badań odnaleziono tylko pojedyncze przykłady spraw odnoszących się do burgrabiów i wielkorządców krakowskich, stanowią więc jedynie uzupełnienie omawianych treści.

W praktyce sądowej przyjęte zostało, że sprawy dotyczące szlachty województwa krakowskiego prowadził wyłącznie jeden sędzia, przy asystencji podsędka i pisarza ziemskiego. Roczniki sądowe rozplanowywano w taki sposób, aby zbierać się cztery razy do roku, z tym jednak zastrzeżeniem, że odbywały się one kolejno w każdym z sześciu powiatów sądowych: krakowskim, proszowickim, lelowskim, ksiąskim, bieckim i czchowskim.

W przypadku Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego posiadanie odrębnych ksiąg grodzkich i ziemskich wynikało z zapisów przywileju wcielenia. Zgodnie

⁵⁰ Zob. wstęp do: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. IV: *Małopolska (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie)*, z. 5: *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII–XV wieku*, oprac. W. Bukowski, Kórnik 1999 [dalej: *Burgrabiowie zamku krakowskiego...*].

⁵¹ *Urzednicy województwa krakowskiego...*, dz. cyt., s. 23.

z jego postanowieniami „Księstwa przerzeczone do Ziemi Województwa Krakowskiego jako bliższego [...] przyłączamy i wcielamy [...], aby szlachta Księstw onych miała osobliwe sądy i urzędy swe ziemskie i grodzkie, a tych sądów i urzędów, aby urzędnicy osiedli byli”⁵². W ten sposób nowo przyłączone ziemie otrzymały własny sąd grodzki i ziemski. Sądy ziemskie miały odbywać się dwa razy do roku w Oświęcimiu i Zatorze. Praca niniejsza oparta została jednak wyłącznie na tych aktach, które w okresie panowania Wettinów na tronie polskim zostały oblatowane tylko w księgach grodzkich. W przypadku województwa krakowskiego nie przetrwała bowiem praktyka zwoływania sądów ziemskich. Do roku 1665 sądy ziemskie przestały działać, a całość spraw przejęły sądy grodzkie⁵³. Pomimo podejmowanych prób funkcjonowanie sądów ziemskich nie zostało przywrócone w czasach saskich. Dopiero po elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego powrócono do tej idei. Moment wznowienia działalności przez krakowskie sądy ziemskie nie mieści się w chronologicznych ramach przyjętych w tej pracy. Dopiero w 1766 roku ustalone zostały zasady, na jakich sąd miał się zbierać, a z funkcjonujących w XVII stuleciu sześciu powiatów sądowych utworzono dwa – krakowski i czchowski. Polityczne zawirowania sprawiły jednak, że szybko zawieszono ich działalność.

Sądami pierwszej instancji dla szlachty pozostały więc sądy grodzkie. Prowadziły one nie tylko sprawy dotyczące tzw. czterech artykułów grodzkich, ale także postępowania związane z egzekucją wyroków czy też te spośród spraw, które wnoszono na zasadzie *foro prorogato*, czyli swobodnego wyboru określonego sądu. Sąd krakowski obejmował nie tylko teren powiatu ziemskiego krakowskiego, lecz również powiaty lelowski, proszowicki i ksiąski. Sąd zakończył swą działalność w 1792 roku. Okręg grodowy sądecki, w którego skład wchodził powiat ziemski czchowski, funkcjonował nieprzerwanie aż do 1784 roku. Sąd biecki, rozpatrujący sprawy z tego powiatu, działał przez cały okres saski. W 1783 roku zdecydowano o jego likwidacji. Szczególna była sytuacja sądu grodzkiego oświęcimskiego. Był to sąd pierwszej instancji dla szlachty powiatu śląskiego, a więc Księstwa Zatorskiego i Oświęcimskiego. Na mocy wspomnianego wcześniej przywileju wcielenia miał on funkcjonować w składzie: sędzia, podsędek i pisarz. Swoją działalność sąd ten zainaugurował w 1565 roku. Siedemnastowieczne przemiany w zakresie sądownictwa spowodowały jednak, że sąd grodzki oświęcimski przerał działalność. Wznowiono ją dopiero w drugiej połowie XVIII wieku i akta

⁵² *Volumina Legum...*, t. 2, dz. cyt., s. 35.

⁵³ *Urzędnicy województwa krakowskiego...*, dz. cyt., s. 8.

z tego okresu zostały włączone do analizowanej bazy źródłowej. Należy dodać, że likwidacja omawianego sądu nastąpiła w 1784 roku.

W aktach grodzkich, w księgach relacji, do których wpisywane były przede wszystkim sprawy dotyczące średniej szlachty, kontrakty przedślubne stanowią solidną bazę źródłową. Łącznie przedmiotem analizy stało się 311 intercyz przedślubnych oblatowanych w czasach saskich w zachowanych księgach grodzkich z terenu województwa krakowskiego⁵⁴. Najobfitsze pod tym względem są księgi krakowskie (229 intercyz). Znacznie mniej intercyz oblatowano w księgach grodzkich bieckich (39) i sądeckich (37). W zachowanych księgach grodzkich oświęcimskich odnaleziono jedynie sześć umów przedślubnych, kilka rejestrów wypraw, a także nieliczne akta procesowe dotyczące sfery małżeństw szlachectwa⁵⁵. Ponadto w niniejszej pracy wykorzystano zachowane rejestry ślubne, kontrakty spisane przez szlachtę ze zgromadzeniami, odnoszące się do warunków przyjęcia panny do wspólnoty, wybrane umowy dożywocia, kwitacje i umowy poprzedzające spisanie intercyzy przedślubnej.

Oparcie analizy na dokumentach dotyczących szlachty krakowskiej podyktowane było zarówno zasygnalizowanym wcześniej, szczególnym, prestiżowym i ważnym historycznie znaczeniem województwa krakowskiego, jak i ilością zachowanego materiału źródłowego. Baza źródłowa ma charakter zwarty i kompletny, a co najważniejsze – poza księgami zatorskimi i oświęcimskimi – stanowi materiał obejmujący całość omawianego okresu. Jak już uprzednio zaznaczono, wyłącznie drobna część intercyz przedślubnych oblatowanych w zachowanych księgach grodzkich była przedmiotem zainteresowania badaczy. W pracy wykorzystano więc szereg materiałów do tej pory niepublikowanych, wliczając w to intercyzy przedślubne, umowy dożywocia, kwitacje posagowe oraz rejestry wypraw panieńskich. Zawężenie zakresu chronologicznego niniejszej rozprawy wynika z nakreślonej wyżej odmiennej specyfiki czasów saskich. Reguły prawa koronnego i litewskiego były już wówczas ugruntowane, a ich przenikanie się wpływało na specyfikę dokonywanych zapisów. Zmieniała się moda i obyczaje, o czym świadczą wyliczenia przedmiotów w panieńskich wyprawach. Większa swoboda obyczajowa powodowała, że nieudane lub zaaranżowane wbrew woli małżonków związki można było łatwiej zakończyć. Średnia

⁵⁴ Materiał porównawczy wykorzystany w pracy stanowiły 124 intercyzy z innych obszarów Rzeczypospolitej.

⁵⁵ Nie wszystkie odnalezione intercyzy zostały ujęte w zestawieniu statystycznym dołączonym w aneksie. Pominięto w nim intercyzy wprawdzie oblatowane w czasach saskich, ale będące aktami wcześniejszymi – głównie z XVII wieku.

szlachta coraz chętniej naśladowała wzorce postępowania kreowane przez najzamożniejszych, usiłując wykorzystać przedmażeńskie pertraktacje w celu zaakcentowania swej znaczącej pozycji. Na odmienność czasów saskich wpływały wreszcie szczególne warunki polityczne, w jakich przyszło rozpoczynać panowanie Augustowi II. Dopiero od lat dwudziestych XVIII wieku stopniowo następowało uspokojenie nastrojów. Wszystkie te czynniki miały duży wpływ na sferę szlacheckich małżeństw i zmieniały dotychczasowe spojrzenie na rolę kobiety w rodzinie i społeczeństwie.

Ze względu na specyfikę źródeł oraz ich różnorodność niniejsza praca ma charakter problemowy. Przyjęcie takiego układu pozwoliło na klarowne wydzielenie i omówienie poruszanych zagadnień i ich przejrzystą analizę. Sfera szlacheckich małżeństw, podejmowanych przy ich okazji postanowień i zakres ustalanych wówczas dyspozycji ukazane zostały w odniesieniu do wybranych przykładów źródłowych. Szczególne znaczenie mają w tym wypadku badania porównawcze. Zastosowanie takiego ujęcia było możliwe dzięki wykorzystaniu obszernego materiału źródłowego, który znacznie wykracza poza akta oblatowane w lokalnych księgach grodzkich. W pracy przywołano więc przykłady umów przedślubnych, które zostały spisane przez przedstawicieli różnych kręgów szlacheckich z całej Rzeczypospolitej. Ich analiza pozwoliła uzyskać pewne tło porównawcze i osadzić w realiach epoki ustalenia dotyczące szlachty krakowskiej. Badania porównawcze zastosowano także w przypadku analizy rejestrów wypraw przedślubnych. Choć podstawowym rodzajem źródeł były spisy oblatowane w księgach grodzkich z terenu województwa krakowskiego, to jednak wyniki badań odniesiono również do innych zachowanych rejestrów ślubnych. Pozwoliło to na ukazanie specyfiki działań średniej szlachty, jej ambicji i upodobań, a także zabiegów o majątkowe zabezpieczenie interesów jej potomków. Dzięki wykorzystaniu różnorodnej bazy źródłowej możliwe było także przedstawienie wielu kwestii związanych ze szlachecką obyczajowością.

Praca podzielona została na trzy rozdziały, kolejno przybliżające poszczególne aspekty omawianej problematyki. W rozdziale pierwszym przedstawiono proces rozwoju prawa osobowo-rodzinnego. Analizie poddano kształtowanie się zapisów wyprawy i posagu, a także regulacji stanowiących zabezpieczenie posagu i jego odwzajemnienie przez przyszłego małżonka kobiety. Wskazano też zasady dziedziczenia majątku i małżeńskich stosunków majątkowych. Omówienie regulacji dawnego prawa polskiego i prawa kanonicznego w zakresie stosunków małżeńskich stanowi punkt odniesienia do późniejszych rozważań. Szczególną uwagę skupiono na charakterystyce zapisów przedślubnych przez pryzmat pozycji prawnej oraz posiadanego majątku i wpływów. Akcent rozważań położony został

na wykazanie szczególnych zależności między przynależnością do określonej grupy szlacheckiej a wysokością uposażeń i zakresem dyspozycji włączanych do przedślubnego kontraktu.

W kolejnym rozdziale przedstawiono wyniki badań dotyczących szlachty województwa krakowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem zapisów z ksiąg sądów grodzkich. Analizie poddane zostały kwestie pochodzenia nupturientów oraz metody podkreślania prestiżowej roli umawiających się stron. Ważny aspekt stanowi analiza warunków politycznych i zagrożeń w pierwszych latach panowania Augusta II i ich wpływ na przedślubne zapisy majątkowe. Wskazano też na różnorodność zapisów sporządzanych podczas uposażania kobiet wychodzących za mąż oraz tych, które oddawano do życia zakonnego. Ważną częścią analizy jest określenie zakresu majątku, jaki otrzymywały szlachcianki z rąk krewnych bądź opiekunów, oraz zasady sporządzania zapisów ze strony kawalera bądź jego rodziny.

Trzecia część pracy poświęcona została wyprawom otrzymywanym przez wychodzące za mąż szlachcianki. Analizie poddano różnego rodzaju dobra składające się na przedślubny dar, wliczając w to klejnoty, odzież, pościel, naczynia kuchenne, rzeczy codziennego użytku, a także towary drogie i prestiżowe. Wyprawy szlachcianek z województwa krakowskiego porównano z innymi odnalezionymi rejestrami, sporządzonymi dla szlacheckich córek. Poprzez świat przedmiotów ukazane zostały przemiany zachodzące w dziedzinie kultury, dotyczące między innymi sfery obyczajów, rzemiosła artystycznego, mody i ówczesnych upodobań. Przedmiotem analizy stała się także wartość szlacheckich wypraw i porównanie szlacheckich deklaracji z faktycznym znaczeniem ofiarowanego przed ślubem daru.

Niniejsza książka jest zmienioną wersją rozprawy doktorskiej przygotowanej w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Za nieocenione wsparcie w przygotowaniu tej pracy pragnę podziękować Pani Profesor Bożenie Popiołek, wyrażając wdzięczność za niezwykle pomocne uwagi dotyczące analizowanej tematyki, wszelkie udzielone wskazówki, cierpliwość, życzliwość oraz poświęcony czas.

Chcę również złożyć podziękowania recenzentom rozprawy – Pani Profesor Dorocie Żołądź-Strzelczyk i Panu Profesorowi Cezaremu Kuklo – za przychylną ocenę dysertacji i niezmiernie wartościowe wskazówki, które pozwoliły na wzbogacenie pracy oraz wprowadzenie niezbędnych modyfikacji.

Szczególnie wdzięczna jestem najbliższymi osobom – mojej Rodzinie – za wsparcie udzielane mi każdego dnia.

